

SUFFİKSLƏRİN SXEMİ VƏ MODELİ

Açar sözlər: sözdüzəltmə, suffiks, sxem, model

Key words: word formation, suffix, scheme, model

Ключевые слова: словообразование, суффикс, схема, модель

Müasir ingilis dilində sözdüzəltmənin izahatına başlamazdan əvvəl sözdüzəltmənin dilçilikdə yeri məsələsi üzərində ətraflı şəkildə dayanmaq lazımdır. Sözdüzəltmənin dilçiliyin hansı bəhsinə-qrammatikaya (morfologiyaya), yoxsa leksikologiyaya aid edilməsi məsələsini ətraflı şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır. Ona görə də bu sahədə mövcud olan fikirləri təhlil edilib və nəticədə alimlərin son qərarına istinad edilib ki, sözdüzəltmə dilçiliyin yeni və müstəqil bir sahəsi hesab edilir. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifinin özünəməxsus səviyyəsini optimallaşdırmaq məqsədilə dilçilik elminin son nailiyyətlərindən istifadə edərək sözdüzəldici şəkilçilər nitq hissələrinə görə belə qruplaşdırılır:

- 1) İsim düzəldən suffikslər
- 2) Sifət düzəldən suffikslər
- 3) Fel düzəldən suffikslər
- 4) Zərf düzəldən suffikslər

İstər azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində suffikslər (sözün sonuna əlavə edilən şəkilçilər) məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə bölünür. Məhsuldar suffikslər bir-birinin ardınca saysız-hesabsız yeni sözlər yaratmaq imkanına malikdir, qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə məhdud sözlərə artırılaraq az miqdarda sözlər əmələ gətirir. Bu söz yaradıcılığı prinsipinə əsaslanır və dilin leksik qatını zənginləşdirir. İngilis dilində isimlərin sonuna əlavə edilən fəal suffikslərdən aşağıdakıları misal göstərmək olar.

-er şəkilçisi: bu isimlərin əksəriyyəti ixtisas adları bildirir. Məsələn, teacher (müəllim), oiler (neftçi), fighter (döyüşçü), jumper (idm, tullanan), farmer (fermer), invader (ixtiraçı), carpenter (dülgər), joiner (xarrat), jeweler (zərgər), hunter (ovçu), builder (bənna), driver (sürücü), swimmer (üzgüçü), gardener (bağban), painter/artist (rəssam), manager (müdir), driller (qazmaçı) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, -er şəkilçisi çox məhsuldar olub saysız-hesabsız ixtisas adları düzəltməkdə mahirdir.

-or şəkilçi: bu şəkilçi də əsasən ixtisas, sənət-peşə adları bildirərək -er suffiksi ilə allomorfluq təşkil edir. Məsələn navigator (gəmiçi), sailor (dənizçi), doctor (həkim), actor (aktyor), incisor (inkasator), corrector (korrektor), lector (lektor/mühazirəçi), executor (məhkəmə), ambassodor (şəfir) və s.

-er//or allomorfları bir morfem kimi qəbul olunur, lakin onların fərqli və oxşaq cəhətləri vardır. Oxşar cəhətləri odur ki, hər iki morfemin tələffüzü [ə]-dir və hər ikisinin yaradıcılıq qabiliyyətləri eynidir. Belə ki, hər ikisi də isim düzəltmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Fərqli cəhətləri isə onların müxtəlif qrafikə malik olmasıdır (-er, -or), -or şəkilçisi -er şəkilçisini nisbətən az məhsuldardır və qismən az ixtisas adları düzəldir: -er şəkilçisi isim və felin sonuna artırılaraq ixtisas adları düzəldir, -or şəkilçisi isə ancaq felin sonuna artırılıb ixtisas adı düzəldir. Məsələn aşağıdakı modellərə nəzər salaq:

Verb+er= Noun worker, fighter, invader, joiner və s

Noun+er= Noun oiler, jeweler, gardener, boxer, milker və s

Verb+or= Noun sailor, actor, translator, director, interrogator və s

-eer suffiksi. Bu morfem də -er morfemi kimi məhsuldar deyil. -eer morfemi ilə düzələn isimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: mountaineer “alpinist”, ballader “ballada oynayan”, auctioneer “auksionu idarə edən”, musketeer “kukla teatrının aktyoru”, pamphleteer “pamfletçi, pamphlet” həcv yazan”, marketer “kommersant, satıcı”, buccaneer “pirate”, racketeer “raket rexnikası ilə məşğul olan mütəxəssis” və s.

-an, -ian suffisi. Alınma şəkilçilər olan -an, -ian isim düzəldən suffikslərin fəallığı ilə seçilən morfemlər sırasındadırlar. Məsələn, musician “musiqiçi”, historian “tarixçi”, phonetician “fonetist”, technician “texnik” və s.

-ist suffiksi. Bu morfem Azərbaycan dilində fəal olduğu kimi, ingilis dilində də fəaldır. Məsələn, communist “kommunist”, typist “naşir”, receptionist “resepsionist”, dramatist “dramma ilə məşğul olan şəxs, dramaturq”, botanist “botanik”, chemist “kimyaçı”, anecdotist “anikdot yazan”, artist “incəsənət adamı”, tourist “səyahətçi, turist”, violonist “skripkaçı”, paleontologist “paleontoloq”, logist “məntiqçi”, physicist

“fizikaçı”, motorist “sürücü”, dentist “diş həkimi”, novelist “hekayə yazan”, socialist “sosioloq, machinist “maşinist, maşınqayırma mütəxəssisi” və s.

-ant/ent suffikisi: İngilis dilində -ant/ent suffiksləri ilə yaranan isimlər, əsasən şəxs, sənət-peşə və bəzi ixtisas adları yaradır. Məsələn, servant “qulluqçu”, merchant “tacir”, accountant “mühasib”, student “tələbə”, defendant “müdafiəçi” və s.

-ing suffikisi. Bu morfem vasitəsilə də yaranan isimlər aşağıdakılardır: meeting “iclas”, building “bina”, driving “sürücülük”, gardening “bağçılıq”, accounting “mühasibat, hesabdar işi”, babysitting “dayəlik”, computer programming “kompüter proqramçılığı”, drawing “rəssamlıq”, painting “rəssamlıq”, engineering “mühəndislik”, wrestling “güleş”, fishing “balıqçılıq” və s.

-ster suffikisi. Bu suffiks ilə yaranan isimlər: məsələn, punster “kalamburçu”, songster “xanəndə” və s.

-ier suffikisi. İngilis dilində çox da məhsuldar olmayan isimlər yaradır. Məsələn, financier “iqtisadçı”, warrior “döyüşçü” və s.

-ate suffikisi ilə yaranan isimlər az da olsa, ingilid dilində mövcuddur. Məsələn: advocate “vəkil” və s.

-ary suffikisi ilə yaranan isimlər. Məsələn, missionary “missioner”, secretary “katibə”.

-ness suffikisi ilə yaranan isimlər: Məsələn, brightness (parlaqlıq, şəffaflıq), kindness (mərhəmətlilik) və s.

-ee şəkilçisi: holdee (əsgər), artificiee (çilingər), mercee (ipək, məxmər alveri edən tacir), consignee (yükqəbul edən fəhlə) və s.

-ees şəkilçisi: poetress (şairə), instructress (müəllimə// təlimçi), actress (aktrisa), waitress (xidmətçi qadın), directoress (müdirə), songstress (müğənni qadın) və s.

-ic şəkilçisi: critic (tənqitçi).

İngilis dilində əsas sifətdüzəldici suffikslər bunlardır:

- Ful – careful, doubtful (isim)
- Less – hopeless, useless (isim)
- Ous – dangerous, famous (isim)
- Able – countable, eatable (fel)
- Comfortable (isim)
- Ible – responsible (isim)
- Ish – childish (isim)
- Ent/-ant – different, important (fel)
- Al – cultural (isim)
- Some – (handsome)

Aşağıdakı modellərdə sifət düzəldən suffiklərdən geniş bəhs edilir.

Verb + able → adjective = readable, catchable, changeable

Noun + acceous → adjective = acanthaceous, ampulaceous

Noun + al → adjective = accidental, ornamental

Noun + an (ean, ian) → adjective = European, African, Panamian

Noun + ate → adjective = collegiate

Noun + ed → adjective = toothed, talented, big-headed, long-legged

Noun + en → adjective = silken, wooden

Noun + ful → adjective, = hateful, shameful, healthful, manful

Verb + ful → adjective masterful, forgetful

Noun + ic → adjective = atomic

Noun + ish → adjective = tigerish

Adjective + ish → adjective = dumpish, modish, reddish, tallish

Noun + less → adjective = branchless, windowless, smokeless, hairless, brainless

Verb + less → adjective = cureless, imagineless

Noun + like → adjective = manlike, deathlike, lamblike

Noun + ly → adjective = fatherly, neighbourly, earthly

Adjective + ly → adjective = sickly, kindly

Noun + ous → adjective = adventurous, disastrous

Noun + some → adjective = troublesome

Adjective + some → adjective = lomesome, longsome

Noun + y → adjective = bony, plumpy

Verb + y → adjective = sleepy, catty

Adjective + y → adjective = yellowy, blacky, greeny

-en, -fy, -ize, -ate, -ish ən çox yayılmış fel düzəldən suffikslərdən hesab edilir. Aşağıdakı sxem və modellərdən istifadə edərək fellər düzəltmək olar.

Noun + en → verb = threaten

Noun + ate → verb = eventuate

Noun + ify → verb = beautify

Noun + ize → verb = winterize

Adjective + en → verb = thicken

Adjective + ate → verb = pacificate

Adjective + ify → verb = intensify

Adjective + ize → verb = finalize

Suffikslərdən başqa prefikslərdən də fel düzəlməsində geniş istifadə edilir.

- re: recognize, reprint

- dis: disappear, disapprove

- un: unbuild, uncover

- mis: misunderstand

- en: enlarge, encircle

Ön şəkilçilərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, suffikslərdən fərqli olaraq prefikslər bir nitq hissəsindən digərinə dəyişmək qabiliyyətinə malik deyildir və yalnız sözün leksik mənasını dəyişməyə xidmət edir.

Yəni, fel əmələ gətirən ön şəkilçilərdə sözdüzəldici ünsürlər daha çox nəzərə çarpır.

-de, -under, -over, -up, -re kimi ön şəkilçiləri də yuxarıda qeyd edilənlərə əlavə ola bilər: decade, defrost; undergo, underclose, underwork; overbid, overdrink, overdo; uphold, uprising, uproot; re-establish, re-educate və s.

Zərf düzəldən şəkilçilərə əsasən -ly, -ward, -wards, -ways, -wise və s. aid etmək olar.

Zərf düzəldən modellər əsasən aşağıdakılardır:

Noun + wise → adverb = clockwise, prestigewise

Noun + ward → adverb = seaward, southward

Noun + ways → adverb = endways

Adjective + ly → adverb = briefly, shortly, nearly

Adjective + wise → adverb = broadwise, longwise

Numeral + ly → adverb = secondly

Pronoun + wise → adverb = anyway

Participle II + ly → adverb = hurriedly, fixedly

Adverb + ward → adverb = downward

Adverb + wards → adverb = ownwards

İngilis dilində zərflərin əksəriyyətinin yaranmasında iştirak edən və zərf düzəldən suffikslərin içərisində -ly suffiksini ən məhsuldar hesab etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. О.Д.Мешков Словообразование современного английского языка, М, 1986, стр. 187.
2. N.Rəcəbova. Grammatik səviyyədə dilin struktur modelləri. Bakı, 2009, səh. 196
3. N.Hüseynova. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, 2008, səh. 139.
4. П.М. Карашук. Аффиксальное словообразование в английском языке. М.1977, стр.187
5. A.Bayramova. Leksik alınmaların dilin zənginləşdirilməsində rolu. Bakı-2009, səh. 206

The Scheme and model of suffixes

Summary

Scientists consider word-meaning to be a new and independent field of linguistics. This article is about word forming suffixes, which play a very important role in the enriching the lexical minimum. Scheme and models of suffixes making up nouns, adjectives, verbs and adverbs are also shown in this article. -er, -or, -eer, -less, -ible, -al, -some, -like, -y, -ify, -ize, -ly, and so on are the main suffixes enlarging the lexical minimum of the English language.

Схема и модель суффиксов

Резюме

Ученые считают словообразование новой и свободной областью языкознания. В статье речь идет о словообразовательных суффиксах, которые играют важную роль в обогащении лексического минимума. Схема и модели суффиксов, образующие существительное, прилагательное, глагол и наречие также показаны в статье. -Er,or,eer,an,ian,ist,ant,ent,ing,ster,ier,ate,ary,ness,ee,ess ize и другие считаются основными суффиксами в обогащении лексического минимума английского языка.

Рәүсi: b.m.A.Rəcəbli